

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 2, July-December 2016, pp37-53

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شمارہ 2

☆ ڈاکٹر عابدہ حسن

وارث شاہ دے کلام وچ پنجابی سماج، رہن سہن تے مذہب

Abstract

This research article is a brief study of Qissa "Heer Ranjha" by Waris Shah. Waris Shah is a great Sufi Poet, scholar and anthropologist. In this brief article research scholar bring out all social aspects of the poetry of Waris Shah. Life styles of Punjab in habitants their religion, their thoughts, their social relations & their cultural norms. Research also indicates the effects of Waris Shah's poetry to change the critical situation of Punjab. Through the poetry of Waris Shah in a person can easily peep in the society of previous Punjab. This also proved that the "Waris Shah" defiantly is the Shakespeare of Punjab.

وارث شاہ دی ہیراک لازوال رومانی داستان ای نہیں اٹھارویں صدی دی سیاسی، سماجی، مذہبی، معاشرتی تے علمی صورت حال دی منہ بولدی تصویر وی اے۔ ایہدے وچ پورا پنجاب جیوند اجاگداساہ لیدنا نظر آوند اے۔ پنجاب دی حیاتی داکیہڑا کچھ اے، جیہڑا ایدھے وچ نہیں ملدا۔ جدوں وارث شاہ نے ہیر لکھی اوہ زمانہ وارث شاہ دے بھرپور شباب داسی تے جوش جنوں زوراں تے سی۔ تاریخی لحاظ نال ایہہ اوہ زمانہ سی جدوں مغلیہ دور زوال پذیر ہو چکیا سی۔ ایہدازوال اورنگ زیب دے مرن نال ای شروع ہو گیا سی۔ مغلیہ شہزادے عیش دے رسیاں۔ شراب پینا تے رنڈی بازی کرنا اوہناں دا شیوا بن چکیا سی۔ دربار سازشاں دامرکز بن گیا سی۔ تورانی، سنی تے ایرانی شیعہ اک دوجے دے خلاف صف آراء ہو چکے سن۔ بادشاہ افنی ہو چکے سن تے محمد شاہ رنگیلا جے تخت نشین سن۔ جہاں نوں شراب تے رنڈیاں توں ای فرصت نہیں سی۔ ایس وقت 1737ء وچ نادر شاہ نے حملہ کیتا تے فاتحانہ یلغار، بے رحمانہ قتل و غارت تے لوٹ کھسوٹ نے مغلاں دی حکومت نوں اکواری ہلا کے رکھ دتا۔

مغلاں دی حکومت دی رہی ساکھ وی ختم ہوگئی۔ وارث شاہ نے ایسے پر آشوب زمانے وچ ہوش سنبھالیا۔ شہباز ملک وارث دے راجھے بارے لکھدے نیں:

”وارث شاہ نے راجھے دے کردار نوں اوس دا اچھا سبھا دے کے صرف وکھانت پنگران لئی ای نہیں ورتیا سگوں اوس نے راجھے دے کردار نوں اوس ویلے دے معاشرے دے کھوٹ تے بادوں نثارن لئی اک گھسوٹی بنایا اے۔ اوہ ایس گھسوٹی نوں معاشرے دے مختلف طبقیات دے نمائندیاں نال رگرڈا اے تے اوہناں دے وچ دا کھوٹ نثار دایا جاندا اے۔ ایہدے وچ مطلب نوں پوجن والے سماج دے مختلف مہاندے سامنے آوندے نیں۔ جہاں وچ راجھے دے بھرا ملاں لالچی لڈن جھوٹی انکھ والا چوک سب آوندے نیں۔“ (1)

لوک نادر شاہ دی خون ریزی تے تاخت و تاراج توں لرزاں تے ترساں سن۔ ایسے دور نوں وارث شاہ نے بھونچال داناں دتا اے۔ ایس بھونچال نے مغلیہ جاہ حشمت دے قصر رفیع نوں زمین بوس کر دتا۔ محمد شاہ رنگیلے دے درباری امیر، رئیس، رؤساء فسق و فجاردی دلدل وچ غرق سن۔ کثرت شراب نوشی، افیم تے کسبیاں دی صحبت نے ایہناں دے قوائے عمل مضحک کر دتے سن۔ اوہ زمانے دی دھوڑ دامر دانہ وار مقابلہ کرن دی تھاں جام و صبوتے قنار و شاہد وچ پناہ لہدے سن۔ بابر دی اولوالعزمی، اکبر دی شہامت، عالمگیر دی عزیمت خواب و خیال ہوگئی سی۔ احمد شاہ ابدالی نے دلی تے چڑھائی کیتی تے پٹھان لشکریاں نے دلی دی اٹ نال اٹ و جادتی۔ ہزاراں مارے گئے تے سینکڑے بے گھر ہو گئے۔ احمد شاہ نے ہندوستان تے پنجاب تے اٹھ حملے کیتے ایسے زمانے وچ جہاں سنگھ نے خالصہ دل دی بنیاد رکھی تے سکھاں دی باقاعدہ فوجی تنظیم کیتی۔ احمد شاہ ابدالی نے لاہور تے قبضہ کر لیا اوہ دور وچ جہاں سنگھ نے لاہور تے حملہ کیتا، پٹھاناں نوں ہرا کے لاہور تے قبضہ کر لیا تے خالصہ دے ناں داسکھ جاری کیتا۔ 1757ء وچ مرہٹاں دلی تے قابض ہو گئے تے اوہناں لاہور تے حملہ کیتا۔ سکھ مقابلے دی تاب نہ جھل سکے تے ٹھہ گئے۔ مرہٹاں نے لاہور تے قبضہ کر لیا۔ احمد شاہ ابدالی نے مرہٹاں نوں کڈھن واسطے حملہ کیتا تے بلائے بے درماں دی وانگ اوہناں دا پچھا کیتا تے پانی پت دی لڑائی وچ اوہناں نوں پھیرے (کچل) کے رکھ دتا۔ جدوں احمد شاہ ابدالی مرہٹاں نال لڑ رہیا سی۔ سکھاں نے پنجاب وچ شورش برپا کیتی تے لٹ مار داباز گرم کر دتا۔ جدوں احمد شاہ لاہور اڑیا تے سکھاں دی فوج ستلج پار کر گئی پر احمد شاہ نے طوفان برق و رعد وانگوں اوہناں دا پچھا کیتا۔ خون خرابے نال اپڑی جنگ توں بعد اوہناں نوں شکست فاش دتی۔ ایس لڑائی وچ 20 ہزار سکھ مارے گئے۔ سکھاں نے فیئر لشکر اکٹھا کیتا تے قصور تے حملہ کیتا، احمد شاہ ابدالی نے فیئر چڑھائی کیتی پر سکھ جنگ توں جی چرا کے ٹھہ گئے۔ احمد شاہ ابدالی دی موت توں بعد تیمور شاہ نے ملتان تے قبضہ کر لیا پر لاہور تے سکھاں دا ای قبضہ رہیا۔ اوہدے جانشین شاہ زمان نے لاہور فتح کر لیا پر اتھے حکومت قائم کرن توں گریز کیتا تے واپس مڑن لکیاں اک سکھ سردار رنجیت سنگھ نوں لاہور دی حکومت دا فرمان لکھ دتا کیونکہ اوہنے کچھ پیڑ پھرتیاں (بری) توپاں افغانستان گھلیاں سن۔ رنجیت سنگھ نے لاہور نوں اپنا صدر مقام بنا کے آ لے دوالے چاروں پاسے حملے شروع کر دتے، پنجاب دے مسلمان سرداراں چھٹیاں، ٹوانیاں، عواناں تے گھکھراں اوہناں دا جی جان نال مقابلہ کیتا پر تربیت یافتہ سکھ فوج دے سامنے اوہناں دی کچھ پیش نہ چلی تے سکھاں پنجاب دا برا حال کر دتا۔ بقول نجم حسین:

”گل سوچن کرن دا کاہرا سواہرا ڈھنگ پرانیاں حاکماں ملواناں داوی ہتھیا رے۔ اپنی منوان لئی دو بے نوں
 اپنی مرضی دے سدھے ٹورن لئی اپنے لاپے دا ٹوبناں لئی۔ ہیر وارث وچ لڈن دی آکھنی ویکھو اوہدی گل دے
 جوڑ ویکھو۔ ملاح بھاڑے واسطے بیڑی ٹھیلدے نیں۔ بھاڑا ہے تے وچ بہہ نہیں تے ویلا نہ کھنجا، مفت گلاں
 کر کے۔ جیہڑے بھاڑیوں بنا بیڑی وچ بہن لئی آوندے نیں، اوہناں دے ایہہ رنگ ہوندے نیں، ہر رنگ
 نال نبرن دا ڈھنگ وکھرا اے، مینوں سارے آوندے نیں، وارث شاہ ہوریں ایس سواہرے بیان نوں
 سواہرا کر کے نہیں الیکدے، ایدھے وچ آندے نیں، ایہہ الٹا، ایہہ دی پکی سواہرا کاہر نوں ای ایہہ کچ بنا
 وکھالدے نیں۔ ایس بیان دوائے بنائی کھیڈ راہیں ایہہ اندر تے ایہہ دوائے کیہڑیاں رمزاں
 راہیں، ویہاڑ دیاں گجھ پرتاں وکھالدے نیں۔ سواہرے بیان دا تروڈ سواہر بیان نہیں گھن پرتی کھیڈا اے
 ایس کھیڈ وچ سوال جواباں نال گڈ واوڈ نیں۔ لفظاں دے ٹوکویں رنگ اک دو بے وچ وڑ دے نکلدے
 نیں۔ ویلیاں دی ونڈ تھاواں دی ونڈ مک گئی اے۔“ (2)

تاریخی واقعات دے ایس سرسری بیان توں ایس غارت گری، سرمایگی، دہشت تے قتل و غارت دگوڑ نہیں لایا جاسکدا۔ جہد امتا پنجابیاں نوں
 سی۔ فاتحین و لشکر جس علاقے توں لنگھدا اوہن ٹڈیاں وانگوں برباد کر جاندا۔ رسد رسائی دے ناں تے لوکاں دیاں بھینڈاں، بکریاں، گاواں، مچھاں، ڈگھے،
 گھوڑی، بک کے لے جاندا اناج دیاں کوٹھریاں خالی ہو جانداں، سرسبز کھیتیاں حملہ آوراں دے گھوڑیاں تے بار برداری دے جانوراں دے چارے
 دی نذر ہو جانداں۔ دہشت نال دل سینیاں وچ دھڑکن لگدے، جوان عورتاں گھراں دے اندر پیٹھیاں تھر تھر کنکن لگدیاں، کساناں دے چہریاں دے
 رنگ فق ہو جانداں، جو کجھو ہناں کول ہونداں تنکیاں تلواراں دے سائے تھلے ڈھیر کر دیندے، ایہہ کوئی دور چار سالوں دی گل نہیں سی بلکہ اورنگ زیب دی
 وفات 1707ء توں لے کے سکھاں دی حکومت دے خاتمے 1864ء تک رہیا۔ سکھاں دے مسلح گروہ نوں پنجابی وچ دھاڑا کہندے نیں۔ ایہہ دھاڑاں
 اچانک پنڈان تے حملہ آور ہونداں تے قتل و غارت دا بازار گرم کر دیندیاں سن، وارث شاہ نے ایس ہمہ گیر تباہی تے بربادی دے منظر نوں اکھان نال
 ویکھیا۔ اک پاسے نادر شاہ کابل توں چل کے دلی وچ لٹ مار کر رہیاسی۔ دوجے پاسے احمد شاہ ابدالی دے حملیاں نے پنجاب دی معاشی تے سماجی زندگی
 جھنجھوڑ کے رکھ دتی سی، تے تیجے پاسے سکھاں نے پنجاب دا برا حال کیتا ہو یاسی۔ وارث شاہ نے سکھاں دی فوج نوں کٹک پنجاب، ابدالی دے لشکراں نوں
 کٹک قندھار تے نادر شاہ دی فوج نوں قزلباش جلا آکھ کے اوس دور دی سیاسی حالت نوں انج بیان کیتا اے:

پھرے چھنکدی چارے نال جٹی چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں

قزلباش جلا دا سوار خونی نکل دوٹیا ارد بازار وچوں (3)

وارث شاہ دی عقیدت د امرکز قصور سی، سکھاں نے قصور تے قبضہ کرن لئی بڑی کوشش کیتی پر پٹھاناں نے ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ پٹھاناں نوں فتح ہوئی:

ڈیرا بخشی مار کے لٹ لیا، پائی فتح قصور دے نیں (4)

پنجاب دی تباہی تے وارث شاہ خون دے آنسو رندا اے۔ احمد شاہ ابدالی دے حملے اوہدیاں اکھاں سامنے ہوئے۔ اوہ پنجاب دا نوحہ لکھدیاں

ہو یاں اپنی عقیدت دے مرکزوں نہیں بھلدا:

سارے ملک خراب پنجاب وچوں مینوں بڑا افسوس قصور دا (5)

وارث شاہ نوں اپنی جنم بھومی نال وی بڑا پیاری جدوں پنجاب لٹ مارتوں نہ بچ سکیا۔ عزتاں محفوظ نہ رہیاں نہ گھربارتے وارث افسوس دا اظہار

کر دالے:

جھگی سار کے بھانڈڑے بھن سارے کلڑکتیں چا بھجائیاں نیں

فوجاں شاہ دیاں وارثا مار متھرا ہن پھیرا لاہور نو وھائیاں نی (6)

سکھاں دی سرداری کپہہ قائم ہوئی، عزت دار ذلیل ہو گئے، چوراچکے چوہدری تے گنڈی رن پردھان والی کہاوت حقیقت داروپ دھار گئی تے

وارث دا قلم انج چیک اٹھیا۔

پیا ملک دے وچ سی بڑا رولا ہر کسے دے ہتھ تلوار ہوئی

جدوں دیس تے جٹ سردار ہوئے گھر وگھری جان نویں باہر ہوئی

اشراف خراب کمین تازے زمیندار نوں وڈی بہار ہوئی

چور چوہدری یا رنی پاک دامن بھوت منڈلی اک تھوں چار ہوئی (7)

کسے قوم داسیاسی تنزل اوہدے اخلاقی تنزل دا پیش خیمہ ہوندا اے۔ دولت، ثروت دی فراوانی امیراں نوں عیش تے عشرت دے کھوبے وچ لے

جاندی اے۔ کنیراں تے کسبیاں دی صحبت وچ رہ کے حکومتی کماں توں بالکل غافل ہو جاندے نیں۔ نظم و نسق دا شیرازہ کھلر جاند اے۔ صوبائی تے ضلعی

حاکم من مانی کرن لگ پیندے نیں، رشوت دا دور دورہ شروع ہو جاند اے، عیش و عشرت دے سامان دی فراہمی واسطے روزمرہ دیاں استعمال نکلیاں نکلیاں

شیواں تے محصول ٹیکس لاد تے جاندے نیں۔ جہدے توں عوام دا لک ٹٹ جاند اے۔ اوہناں دے خون دا آخری قطرہ نچوڑتا جاند اے حکومت داد بدبہ

تے رعب دبدبہ اٹھ جان پاروں شہدے، لچے لفنگے، چوراچکے، سرچکن لگ پیندے نیں۔ شرفاء کوئے کھدیاں وچ بیٹھ جاندے نیں۔ کسبیاں دی واہ واہ

ہوندی شرم حیا دے پردے چک دتے جاندے نیں۔ بے حیائی، جھوٹ دغا داباز گرم ہو جاند اے۔ زمیندار مزاریاں تے ظلم و ستم کردے نیں۔ عوام دی

زندگی اجیرن ہو جاندی اے۔ وارث شاہ اک ذی شعور تے ذی احساس شاعر سی، اوہنے بڑے دکھ دے پیرائے وچ عہد دی معاشرتی تے اخلاقی زبوں حالی

تے بے بسی دا نقشہ کھینچا اے:

ایس پلٹ تے پاک دا کرو واقف اسیں جانیے شرع گواہیاں نوں

جہرے تھاؤں ناپاک دے وچ وڈیوں شکر رب دیاں بے پروائیاں نوں

وارث شاہ حجریاں فعل کردے ملاں جوڑے لاوندے واہیاں نوں (8)

بشیر حسین ناظم لکھدے نیں:

”انگنت من مونیان تصویریاں ہیر وارث شاہ دے ورقیاں تے پھیلیاں ہوئیاں نیں۔ ہیر دی تصنیف نوں
گھٹ ودھ سوا سوسال لنگھ گیا اے پر نویاں روشنیاں دے باوجود پنڈاں وچ حالی اوای بھائی چارہ تے معاشرہ
قائم اے جدے شاعر وارث شاہ ہوریں سن“۔ (9)

پنڈاں وچ اوہناں چوہدریاں دی نشاندہی کیتی اے جیہڑے رسہ گیراں تے چوراں دی سرپرستی کردے نیں۔ وارث شاہ کہندے نیں شرفاء گمراہ
ہو گئے نیں، شریف زادیاں نے کجراں والیاں عادات اپنالیاں نیں۔ جیہڑے صحیح عالی نصب سن اوہناں دا خاتمہ ہو گیا اے۔ فقیراں دی اے حالت اے
کہ او بدچلن زانیاں وچ پھسے ہوئے نیں ہر اک کولوں منگدے پھر دے نیں:

پیٹ واسطے پھرن امیر درد، سید زادیاں نے گدھے چارنے نی
پیٹ واسطے پری تے حور زاداں جان جن تے بھوت دے وارنے نی
پیٹ واسطے رات نوں چھوڑ گھر در، ہو پاہر وھو کرے مارنے نی
پیٹ واسطے سب خرابیاں نیں، پیٹ واسطے خون گزارنے نی (10)

وارث شاہ نوں ایس چیز داشت نال احساس سی کہ ہمہ گیر جبر تے تشدد وچ عوام دی حالت ڈھیر مندی سی۔ غریب مظلوم عوام جنوں پیراں تھلے
مدھولیاں جاندا اے ڈردے مارے مونہوں کچھ نہیں بولدی۔ ایس حالت وچ غریباں دیاں خوبیاں دب کے رہ جانیاں نیں دو جے غریباں توں سوا انہاں دا
کوئی پرسان حال وی نہیں ہوندا۔ جہالت عام سی، لوک سدھی سادھی زندگی گزار دے سن، کھان پین وچ کوئی تکلیف تے ایچ نہیں سی ہوندا۔ عالماں تے
مذہبی پیراں دا بڑا احترام ہوندا سی۔ ویاہ شادیاں مایاں دی مرضی نال ہوندیاں سن۔ عورتاں عام طور تے ان پڑھ ہوندیاں سن۔ اخلاقی حالت معمولی سی۔
ذات پات دا بڑا ادھیان سی۔ پردے دار وچ گھٹ سی۔ جوان ٹیار راں باغاں بیلیاں وچ نچدیاں ٹپدیاں سن۔ ایس زمانے وچ ہندو مسلم سوال نہیں سن
دونوں قومیں انج رل مل گئے سن کہ فرق بہت تھوڑا رہ گیا سی۔ جدوں رانجھا بال ناتھ کول جوگ لین جاندا اے او کوئی خیال نہیں کردا کہ ہندو جوگی دا چیلان بن جا
رہیا اے۔ بال ناتھ اوس نوں جوگی بنان توں انکار کردا اے او کہند اے توں بچاں۔ ناتجربہ کاراں پر ایہہ نہیں کہند کہ توں مسلماناں تے میں ہندو آں:

بال ناتھ نے سامنے سدھیدو جوگ دین نوں پاس بہا لیا سو
روڈ بھوڈ ہو یا سواہ ملی منہ تے سبھو کوڑے دا نانو گالیا سو (11)

ایسے طراں شادی طے کرن توں پہلاں کھیڑے پنڈت نوں بلا کے دن مقرر کردے نیں جدوں کہ ہیر تے سیدے دے گھر مسلمان نیں۔ اے
مذہبی میل جول اصل تہذیبی ربط ضبط دا سبب سی۔ ”ہیر“ توں سانوں پتہ لگدا اے کہ اوہدوں لوکاں دی وسوں جگہ جی سی۔ کیوں کہ زمینداری وچ نرا
وہلیاں بہہ کے کھان اچھا نہیں سی سمجھیا جاندا۔ کچھ نہ کرن والیاں نوں وی چنگا نہیں سی جانیا جاندا۔ بھابیاں دے رانجھے نوں مہنے نرے مہنے نہیں۔ اے اوس
ویلے دی وسوں دیاں اچیاں نیویاں تصویریاں نیں:

ساڈا حسن پسند نہ لیاؤ تاں انیں ، جاہیر سیال وواہ لیاویں

واہ ونجھلی پریم دی گھت جالی، کائی نڈھی سیالاں دی پھاہ لیاویں (12)

پنجابی اجیہاں بولاں وچ وارث شاہ نے رانجھے دے روپ وچ اوس ویلے دے ”لٹ بور“ منڈیاں دانقشہ کھچ دتا اے۔ زبان تے بیان دی وڈی صفت ہوندی اے پئی شاعر گھٹ لفظ ورتے تے اوہناں توں زیادہ توں زیادہ مطلب تے معنی کڈھے، یعنی اپنے کلام وچ اچھے لفظ ورتے جنہاں دے معنی وسیع ہوں۔ اے صفت وارث شاہ دے کلام وچ پوری طرح موجود اے۔ اداک مصرعے وچ اجیہاں مت دیاں گلاں تے لم سلے مضمون بیان کر جاندا اے جنہاں نوں بیان کرن لئی ڈھیر سارے شعراں یا لمبی نظم دی لوڑ ہوندی اے۔ وارث شاہ دے کلام دا اے اختیار اوہناں دے کلام دی مقبولیت دا سبب اے:

وارث شاہ محبوب نوں تدوں پائیے ، جدوں اپنا آپ گنوا لینے (13)

وارث شاہ دے زمانے وچ مذہبی تے علمی حالت ایہی سی کہ پنڈاں گرانواں وچ صرف مولوی لوک ای پڑھے لکھے ہوندے سن۔ ایس لئی مذہبی اقتدار دے نال نال کسے حد تک دنیاوی اقتدار وی اوہناں دے کول سی جدوں کوئی مشکل یا اوکڑ پیندی اوہ اوہناں کول جا کے دکھ سکھ پھول لیندے سن۔ لوک سدھے سادھے ہوں کارن شریعت دے ظاہری ادب آداب دا بڑا خیال رکھدے سن۔ اکثر عالم، فقہ، حدیث تے دو جیاں کتاباں دی خبر رکھدے سن۔ حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”رہندی کثر وارث دے اپنی مادری بولی اتے باکمال دسترس نے پوری کردتی اے۔ ہیر ادب تاں کتے رہیا

اے سارے قصے ادب نوں زبان دے میدان دا شاہسو اراجے تک نہیں ملیا۔ وارث دی بولی مٹھاس، ٹھٹھتا،

سندر تاتے وشالتا نوں ویکھ ویکھ پنجابی دی امیری سمر تھا داسیجے ہی گیان ہو جاندا اے“۔ (14)

اوس زمانے وچ مسیتاں تے درس گاہاں تعلیم و تربیت دا سب توں وڈا مرکز سن۔ مولوی پڑھے لکھے ہوندے سن تے لوکی زیادہ ان پڑھ سن، ایس لئی بہتے پیر پرست سن، تعویذ گنڈے تے یقین رکھدے سن۔ توہم پرستی عام سی، بیماری ٹھماری، کم کار، ڈر خوف تے مراداں دی کامیابی لئی تعویزاں دے سہارے لئے جانداں سن۔ ایس صورت حال نوں ویکھ کے کئی فراڈیئے وی جعلی پیر بن گئے سن۔ لوکاں نوں سبز چولے دی آڑ وچ سادھو، سنت تے فقیر بن کے لٹ رہے سن:

باس حلویاں دی خبر مردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے مار دے او (15)

عام طور تے مولوی تے عالم پڑھے ہوئے سن باقی ثانواں ثانواں ای پڑھیا ہوئی سی۔ لوگ شریعت دے ظاہری آداب دا بڑا احترام کردے سن۔ ایہ وجہ اے کہ رانجھا جد مسیت وچ رات کٹن لئی آندا اے ملاں اوہدی شکل صورت ویکھ کے کہند اے:

گھر رب دے مسجدیاں ہوندیاں نیں اتھے غیر شرع نہیں واریئے اوئے

تارک ہو صلوٰۃ دا پٹے رکھے لبناں والیاں مار پچھاڑیئے اوئے (16)

عربی تے فارسی پڑھن پڑھان دا عام رواج سی، فارسی ملک دی درباری، عدالتی تے علمی زبان سی۔ عام خط و کتابت تے کتاباں فارسی وچ

لکھیاں جانندیاں سن۔ پنجابی زبان دانصاب تعلیم نورالدین جہانگیر دے زمانے توں چلیا آ رہیاسی۔ وارث شاہ اپنے زمانے دے قاضیاں، ملانیاں دی بڑی سوخی تصویر کھچی اے۔ انہاں فریب دا چولہ پایا ہو یاسی۔ ہر ویلے اپنے نفس دی پرورش وچ مصروف، اوہناں نوں نماز روزے نال کوئی غرض نہیں سی۔ لوکاں کولوں قدم بوسی کران دا بڑا چاہ سی۔ پیراں نوں اپنے نذرانے نال غرض ہوندی، بھانویں مرید دے بیوی بچے بھکے مر رہے ہوندے سن۔ سلوک تے عرفان نوں بدنام کر دے سن تے برے افعال کرن وچ اوہناں نوں کوئی شرم تے عار نہیں سی۔ جدوں پیر جی جلال وچ ہوندے تے موٹیاں تازیاں عورتاں اوہناں نوں گھیر لیندیاں تے پیر جی اوہناں نوں ویکھ ویکھ کے خوش ہوندے۔ وارث کہندے نیں:

رلے دلاں نوں کپڑو چھوڑ دیندے بری بان ہے تنہاں ہتیریاں نوں
نت شہر دے فکر غلطان رہندے ایہو شامتاں رب دیاں ماریاں نوں
کھاوَن وڈھیان نت ایمان وچن ایہو مارہے قاضیاں ساریاں نوں
رب دوزخاں توں بھرے پابلن کیہا دوس ہے ایہناں وچاریاں نوں (17)
گور چرن سنگھ ہو ریں ایس بارے لکھدے نیں:

“Although he was a Muslim by faith lived and wrote in as far back as
eighteen (18) century his lives, some in the classicalised Heer style
hold rural as well as urban Punjabi audience still in their grips. One
thing why it is so that the Qissa of Heer by Waris Shah is more
Punjabi than all rest” (18)

وارث شاہ دی ہیر، رہیر رانجھے دے پیاردی داستان ای نہیں بلکہ ایہدے وچ وارث شاہ سانوں پیار محبت بھائی چارہ سکھاوند اے۔ پنجاب دی ایس سدا سہاگن دھرتی دے لوگ محبتاں دے چاہیوان نیں۔ اتھتھے علم، ہنر، رساں، لوک گیت، ناچ، تے تہوار صدیاں توں مہکاں وند رہے نیں۔ عصمت اللہ زاهد لکھدے نیں:

”وارث شاہ دا مختلف علوم تے مختلف مذہباں تے مختلف تہذیبیاں تے ثقافتاں بارے مطالعہ بڑا وسیع تے گہرا
سی۔ اوس نے ہیر دا قصہ نظم کرن ویلے ایس مطالعے کولوں واہ واہ کم لیا اے۔ سگوں ہیر پڑھن سنن والیاں
نوں وی اپنے مطالعے وچ شریک کر لیا اے۔ وارث شاہ دے کلام وچ ان گنت تلمیہاں ایسے گل دا بھرواں
ثبوت نیں۔ شعر کہندیاں ہونیاں کسی تاریخی، تہذیبی، ثقافتی یا مذہبی واقعہ ول چند اک لفظاں ول انج اشارہ کر
جاناں کہ پڑھن والیاں دے ذہن وچ سارا واقعہ گردش کرن لگ پیندا اے۔“ (19)

ایہناں وچاراں دا اظہار سعید بھٹا انج کردے نیں:

”وارث شاہ زندگی دے نکلے توں نکلے واقعے نوں انج کھل کے بیان کر دے نیں کہ اوس نصیحت تے حقیقت

توں پڑھن تے سنن دی تر شا پوری ہو جاندی اے۔ جیویں ٹھوٹھے دے بچن وچ مسئلہ تقدیر لیا کہ اوس پنجاب دے لوکاں نوں تقدیر دے مسئلے نال روشناس کرایا اے۔ پر مجال اے کہ کہانی دے تسلسل وچ ذرا وی فرق پیا ہووے۔ وارث شاہ نے قصہ ہیر وچ تفسیر، حدیث، فقہ، تاریخ، تصوف، عرفان، طب، نجوم، موسیقی، یوگ، دیدانت، جسطرح پیش کر کے لوکاں دی ہر میدان وچ رہنمائی کیتی اے اوہناں دا ای کم سی۔ رانجھا پکا دانشور جا پدا اے۔ ایہہ ٹھیک اے جے اوہ پڑھن تے واہی جوتی کرن دا اہل نہیں پر ایہہ وی درست اے جے اوہ اپنے عمر نوں اکا بر باد وی نہیں کیتا ہو یا۔ اوہنے ہر اوہ علم پڑھیا ہو یا اے جہدا اوہ دے زمانے وچ رواج سی۔ اوہ تصوف دیاں منزلاں توں ای نہیں جوگ دے بکھیریاں توں وی پوری طرح واقف اے۔ جتھے اوہ جسم دیاں مرضاں نوں لہھ لہند اے تے اوہناں دا علاج کر جاند اے اوہ تھے اوہ روح دیاں روگاں دا وی دار و کر سکدا اے۔ اوہنوں تاریخ جغرافیہ تے منطق دا ای نہیں، فقہ حدیث تے قرآن دا وی وافر علم اے۔ اپنے سماج دے سارے طبقے تے ہر طبقے دا کردار رسماں تے رواج کھیڈاں تے تماشے، میلے ٹھیلے تے ترنجن کبھڑی گل اے جہدی ہر تفصیل اوہدی نگاہ وچ نہیں پرھیا وچ بہہ کے تے منصفاں تے وکیلاں توں وی سوتی گل کردا اے اوہدی نظر اوہ کندا اے جیہڑی حسن دے ہر ظہور وچ جا اٹکدی اے اوہ دیاں اکھاں دلاں نوں ٹٹول دیاں نیں تے بھیداں دے دفنائے ہوئے خزانیاں نوں باہر کڈھ لیاؤندیاں نیں۔ اوہدی زبان کدے پھل کیردی اے تے کدے تلوار تے کٹار توں وی ترکھی ہو جاندی اے پر دل ایہو چاہندا اے جے ایہدیاں گلاں بس سنی جائیے۔ اوہدے بولاں وچ وارث شاہ دے پنجاب دی پوری زندگی دھڑکدی اے وچھلی وجان لگدا اے تے پھوک وچ سارے درد تے جذبے کھولکے سراں دے جادو جگا دیندا اے۔“ (20)

پنجاب دے وچ قرآن مجید توں بعد سب توں زیادہ پڑھی جان والی کتاب ہیر اے۔ لوک ایس توں اپنے اپنے مطلب دی راہنمائی حاصل کر دے نیں۔ تے ایس نوں اک مقدس کتاب وانگوں سنبھال کے رکھدے نیں۔ ہیر وارث شاہ دے صفیاں تے جابجا دانش تے حکمت دے موتی کھلے پئے نیں۔ ایہہ کتابی دانش نہیں بلکہ اوہ حکمت اے جیہڑی ذاتی تجربے تے مشاہدے تے مبنی اے۔ کتاباں توں دانش تے حکمت دے مقولے یاد کر لینا ہور گل اے تے فطرت دی گودی پل کے حاصل کرنا ہور گل اے۔ وارث دے ایہناں حکیمانہ مقولیاں نے جیہڑی یگانگت تازگی تے گہرائی عطا کیتی اے:

سہا خاک در خاک فنا ہونا وارث شاہ پھر تنہاں نوں کیش کیا (21)

ایہدے وچ وارث شاہ نے جیہڑی مت دی گل دی اے اوہ کسی ہدور دے وس وچ نہیں:

پھٹ پین لڑائی دے اصل ڈھائی ہور ایویں پیار پیار دے نیں (22)

احمق اوچھے جھگڑالو ہوندے نیں، عاقل، باشعور ہوندے نیں۔ زندگی دے پہلو نوں وارث نے جس عقل نال شکار یا اے۔ اسلم رانا موجب اک چوٹی دے دانشور تے مفکر دا کمال ہوندا اے کہ اوہ عام سماجی حقیقتاں نوں اپنی دانش دے نال تاریخی حقیقتاں داروپ دے دیندا اے۔ انج وارث شاہ

نے ”مقولہ شاعر“ دے عنواناں بیٹھاں ”ہیر“ وچ فہم تے دانش دے نہایت قیمتی موتی کھلارے نیں:

کئی بول گئے شاخ عمر دی تے اتھے آہناں کسے نہ پایا اے
کئی حکم تے ظلم کما چلے نال کسے نہ ساتھ لدایا اے (23)

ہیر وارث شاہ ہیر رانجھے دے پیار دی داستان اے تے سید وارث شاہ دیاں صلاحیتاں دا اقرار وی، ہیر رانجھا دی کہانی اک ولولہ انگیز عشقیہ داستان اے۔ جیہڑی صدیاں توں دیس پنجاب وچ مقبول سی۔ وارث شاہ نے اپنے دوستاں دی فرمائش تے اوہنوں شعراں دے قالب وچ پیش کیتا اے۔ سید علی عباس جلاپوری موجب:

”میں عشق و محبت کے اس قصے کو دلکش پیرائے میں لکھوں گا۔ عالم بے بقا کے لالچ کو بالائے طاق رکھ کر فنا کا درجا حاصل کروں گا۔ میرے عشق کے اسرار و رموز کی جو دولت ہے اسے کھلے بندوں میں لٹا دوں گا۔ اور نشیو کی طرح سینت سینت کر نہیں رکھوں گا۔ میں کوئے کی طرح منڈیر پر بیٹھ کر اپنی کائیں کائیں سے لوگوں کا مغز نہیں کھپاؤں گا۔ بلکہ بلبل کی مانند زمزمہ کروں گا۔ اس میں خواص و عوام دونوں کی دلچسپی کا سامان ہوگا۔ اور رمز و کنایہ کے رنگ میں عشق کی خوشبو چارں طرف پھیلاؤں گا۔ لوگ ہیر رانجھا کی عشقیہ داستان بھول چکے ہیں میں نئے سرے سے اس میں روح پھونک دوں گا۔“ (24)

وارث شاہ خود وی عشق دے درد توں آشناسی۔ حجر تے ساڑتے وصال دی از خود فٹگی دا کوئی پہلو اوہناں توں چھپیا نہیں سی۔ اوہناں دی محبوبہ بھاگ بھری موضع مدسی دی رہن والی سی۔ وارث شاہ پاکپتن توں واپسی مدسی وچ رات گزارن واسطے ٹھہرے رات نوں بھاگ بھری دے گھر کھانا کھان واسطے گئے تے ایس نوں ویکھدیاں ای دل ہار بیٹھے تے اوہدے تے فریفتہ ہو گئے۔ مدسی دی مسجد وچ ای ڈیرے لالے۔ بھاگ بھری وی اوہناں نال محبت کرن لگ پئی۔ محبت داراز فاش ہو گیا۔ وارث شاہ تے بھاگ بھری دا پیار بے لوث تے ہوس توں پاک سی ایس لئی کسے نے کوئی اعتراض نہ کیتا۔ وارث شاہ نوں عشق مجازی دیاں منزلاں طے کر دیاں کوئی زیادہ ویلہ نہیں سی لنگھیا کہ بھاگ بھری اوہناں نوں داغ مغارت دے گئی۔ وارث شاہ نوں اس مرگ ناگہاں دا سخت صدمہ ہویا۔ جدائی دے غم تے حسرت دیدنال ایسے ویلے ای اوہناں ہیر واقصہ لکھنا شروع کیتا جہوں کتاب وچ انج بیان کردے نیں:

وارث شاہ نوں سک دیدار دی ہے جیہی ہیر نوں بھٹکنا یار دی سی (25)

فیر لکھدے نیں:

ایس زلف زنجیر محبوب دی نے وارث شاہ جہے مجذوب کیتے (26)

وارث شاہ اک صاحب حال صوفی سن۔ ایسے عشق مجازی نے اوہناں تے عشق حقیقی دے راز کھول دتے:

سبھا وین کہ زیب بنادتا جیہا عطر گلاب نچوڑیا اے (27)

وارث شاہ دی درد مندی تے سوز قلب نے ”ہیر“ دے شعراں نوں اوہ بے پناہ تاثیر عطا کیتی اے کی ایہہ نوں سن کے اہل ول و جد وچ آجان دے

نہیں تے عاشقاں دے منہ ہیجان آرزو نال تین لگ جان دے نیں وارث شاہ دا نظریہ عشق ایہہ اے کہ عشق و محبت کوئی اختیاری فعل نہیں بلکہ تقدیر دا لکھیا اے اوہناں مطابق عشق ای کا نکت دی تقوین تے تخلیق آدم دا سبب اے۔ زہد تے ریاضت دی عشق توں بغیر سعی بے ثمر نیں:

کھلے تنہاں دے باغ قلوب اندر جنہاں کیتا عشق قبول میاں (28)

شریف کنجاہی موجب:

”پنجاب دے شاعر اں وچوں وارث شاہ جہی مشہوری کسے حاصل نہیں کیتی تے اوس دی ہیر نالوں ودھ کے

ہورے ای کوئی کتاب پڑھی جاندی ہووے۔ ایس دا کارن وارث شاہ دے بیان کرن دا ڈھنگ

اے۔“ (29)

وارث شاہ دا لکھیا ہویا قصہ ہیر جوان دلاں دی دھڑکن اے کیوں کہ ایہہ دی کہانی دی بنیاد رومان اے۔ ایس دی ساری کہانی رومان وچ رنگی ہوئی اے۔ حیاتی دی رنگارنگی دی بنیاد ای رومان اے۔ ہیر تے رانجھے دی محبت دی کہانی وچ عشق دا نگہ نگہاسیک تے آس امید دی نمی نمی رک موجود اے۔ رانجھے دا اصل نام دھیدو تے ذات رانجھاسی۔ اوہ اپنے اصل ناں دی بجائے گوت دے ناں نال امر ہو گیا۔ اوہ دے پیو دا ناں موجو چوہدری سی۔ جیہڑا تخت ہزارے دا وڈا زمیندار سی۔ رانجھا اپنے بھیناں بھراواں وچ ساریاں نالوں نکاسی۔ پیو دی موت مگروں زمین وندی گئی تے بھراواں بے ایمانی کر کے بنجر زمین رانجھے دے ناں لو ادتی۔ پیو دا لاڈلا ہوون دی وجہ توں رانجھے نوں کم کاج دی عادت نہیں سی۔ ایس لئی جدوں ہل واہیا تے ہتھیاں وچ چھالے پے گئے۔ بھابھیاں نوں دکھایا تے وٹھلی و جان بہہ گیا۔ بھابھیاں نے طعنے دتے آکھیا۔ ویکھنے آں کہ کبھڑی سیالاں دی ہیر ویالیا ناں:

واہ ونجلی پریم دی گھت جالی کانینڈھی سیالاں دی پھاہ لیاویں (30)

رانجھا لڑ بھڑ کے گھروں نکل پیارات اک مسیت وچ کٹی۔ مولوی نال اٹ کھڑ کال بیٹھا، آکھن لگا:

باس حلویاں دی خبر مردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے مار دے ہو

انھے کوڑھیاں، لولھیاں وانگ بھیتے قرعہ مرن جمان دا مار دے ہو (31)

اگے پتن تے لڈن ملاح نال مفت پار لنگھاون تے جھگڑا کر دا اے لوکاں دے آکھن تے لڈن بیڑی وچ بیٹھا لیندا اے۔ بیڑی وچ ونجلی و جا کے

لوکاں نوں اپنا بنالیندا اے تنھکن پارون پتن تے ہیر دے پلنگ تے سوں جاند اے۔ ہیر نوں پتا لگدا اے تے او اپنیاں سٹھاں سہیلیاں دے نال آوندی اے تے رانجھے دے دوا لے ہو جاندی اے۔ ناصر رانا لکھدے نیں:

”آکھیا جاند اے کہ وارث شاہ نے پنجابی وچ شاعری نہیں کیتی سگوں پنجاب لئی شاعری کیتی اے وارث دی

اے خوبی اوہناں دی ذات نال مخصوص اے جہدے کارن اوہناں دا اے قصہ لفظی تے معنی خارجی تے داخلی

ہر لحاظ نال اک بہترین قصہ بن گیا اے تے ایہہ اے ای کارن رانجھے دی ہیر بن وارث شاہ دی ہیر بن کے رہ

گئی اے۔“ (32)

اٹھیں ستیا بیج آساڈری توں لمان سسری وانگ کیه پیا ہیں وے
 راتیں کتے انیندرا کٹیواہی ایڈی نیند والا لڑھ گیا ہیں وے
 کوئی تاپ کسرت کہ جن لگوا کے ڈین کسے بھکھ لیاہیں وے
 وارث شاہ توں جیوندا گھوک ستون اکے موت آئی مر گیا ہیں وے (32)
 رانجھے دی اکھل گئی۔ اکھیاں چار ہوئیاں تے ہیر رانجھے تے مہربان ہو گئی:

رانجھے اٹھ کے آکھیا واہ بجن، ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی (33)
 سعید بھٹا موجب:

”وارث شاہ کی ہیر کے اشعار کا بغیر سوچے سمجھے سیدھا مطلب لیا جائے تے دنیاوی سوچ برآمد ہوگی اور اگر ان
 شعروں کو عارفانہ اشعار یہ کسوٹی پر پرکھا جائے تو وارث شاہ ایک عارف کامل کے طور پر سامنے آئے گا۔ جب
 کہ مجازی رنگ کے اعتبار سے بھی یہ ایک دلکش تصویر نظر آئے گی۔“ (34)

رانجھے دے عشق دا شکار ہو کے ہیر نے اپنے پیونوں آکھ کے رانجھے نوں اپنے گھر دا کا مار کھو دا تا جدا کم سیالاں دے چوہدری مہر چوچک دیاں
 مجھاں چارناسی۔ رانجھے نے مجھاں چارن دے نال نال ہیر نوں وی چارنا شروع کر دتا۔ دونوں نیلے وچ لک چھپ کے پیار دیاں پیگکھاں پاندے رہے۔
 عشق دی گڈی اڈ دی رہی۔ حسن تے عشق بے خود ہو کے موجاں مار دے رہے۔ کیدو نے دوہاں نوں عشق دی کھچ مار دیاں ویکھیا تے ہیر دے پیونوں جادسیا
 کہ کس طرح ہیر رانجھے واسطے چوریاں لے کے جاندی اے۔ ایس گل توں ہیر کیدو دی ویرن بن گئی تے جدوں کیدو فقیر بن کے رانجھے کوں چوری لے جاند ا
 اے ہیر پانی لیاندی اے تے اوس ایس گل دا پیہ لگدا اے فیروہ کیدو دے کچھے ٹھدی اے تے اوہدی خوب خبر لیاندی اے:

سروں لاٹوپی توڑ سہلی لکوں چائیکے زمین تے سٹیا سو
 پکڑ زمین تے ماریا نال غصے دھوبی پڑی تے کھیس چھٹیا سو (35)
 ہیر دا غصہ ٹھنڈا نہیں ہوندا تے اوہ کیدو کوں چوری کھوندی اے تے دھمکی آمیز لہجے وچ آکھدی اے:
 ہیر ڈھائے کہ آکھیا میاں چاچا چوری دے جے جیونا لوڑ ناہیں
 نہیں مار کے جند گوا دیساں مینوں کسے نہ ہٹکنا ہور ناہیں (36)

چوری ادھی ڈہل جاندی اے تے ادھی کھوئی۔ بچی کھچی چوری لے کے کیدو چوچک کول جاند اے تے عشق دا بھانڈا بھن دیندا اے جدوں ہیر
 دے پیار دی گل خوشبو وانگون کھل گئی تے ہیر دا پیو رانجھے نوں کم توں جواب دے دیندا اے۔ رانجھے توں بنا جدوں مجھاں قابو نہ آئیاں تے اے سوچ کہ
 دوبارہ رانجھے نوں نوکر رکھ لئی ملکی نوں آکھدا اے:

چوچک آکھیا جامنا اوس نوں ویاہ تیک تاں مہیں چرالیے
ساڈی دھیو دا کجھ نہ لاہ لیندا سبھا ٹہل ٹکور کرا لیے (37)

ایس طرح رانجھا دوبارہ نوکر ہو جاندا اے۔ عشق دا بھوت ہیر دے سر تے بری طرح سواری۔ عشق دا داغ لوہے تے امب دے رس دے داغ
وانگوں ہوندا اے جیہڑا اک واری لگ جائے تے فیر نہیں لیندا عشق اک لاعلاج مرض اے:

”اپنی ہیر وچ وارث ہوراں ٹھیٹھ پنجابی محاورے، اکھان تے مثالاں سنہری قول، ڈاھڈی بانکی اٹکل نال تھان
سر بدھے نیں تے قرآن دیاں آیتاں تے حدیثاں نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال نظم دی لڑی وچ پروکے
وکھایا اے۔ شعر دی پیڈی تے پکی بندش وچ اصطلاحواں دے نال نال اپنے رہن سہن نوں انج زور نال بیان
کیتا اے جہدے نال اوہدی کتاب سدا سدا لئی جیوندا جاگدا نقش بن گئی ای۔ اصطلاحی رنگ نوں کتاب وچ
مضموناں دی بھر مار نال ایڈا گوہڑا تے کھلا ڈھلا کیتا اے جے اوہ علم دا اک ٹھاٹھاں ماردا سمندر بن گئی اے۔
مذہب تصوف فلسفہ حکمت تاریخ کوئی مضمون اجیہا نہیں جنہوں وارث نے کھول کے نہ لکھیا ہووے۔“ (38)

وارث شاہ ہیر وچ ظرافت دے پیرائے نوں انج دسدے نیں:

وارث شاہ ایس عشق دے ونجھ وچوں پلے کسے ناں بدھیا دمڑی ہے (39)

جدوں ہیر دے سرتوں عشق دا بھوت نہیں لیندا تے ماپے قاضی نوں ہیر نوں سمجھاؤن واسطے بلا لیندے نیں۔ ہیر ماں پیو دے سوالاں دا جواب
بڑے مدلل انداز وچ دیندی تے بڑی دلیری نال اپنے عشق دے سچے ہون دا اظہار کردی اے۔ ایس مقام دی ہیر شرع دا حوالہ ایس طرح دیندی اے کہ اوہ
شرع دی مکمل جانوں لگدی اے۔ ماں پیو ہیر دارشتہ سیدے کھیڑے نال کر دیندے نیں۔ ہیر جنج آن توں پہلاں رانجھے نوں دس دی اے کہ اوہدے ماں پیو
اوہدا ویاہ کرن لگے نیں۔ اوہ بڑی جرات نال تجویز پیش کردی اے چل ایتھوں نٹھ چلے:

ہیر آکھدی رانجھیا قہر ہويا ایتھوں اٹھ کے چل جے چلنا ای

دونوں اٹھ کے لمڑے راہ پوہے کوئی اساں نے دیں نہ ملنا ای (40)

ایس موقع تے رانجھا بزدلی وکھاندا اے تے آکھدا اے:

ہیرے عشق نہ مول سواد دیندا نال چوریاں اتے ادھالیاں (41)

ہونی ہو کے رہندی اے سیدے کھیڑی دی جنج بڑی دھوم دھام نال سیالاں دے گھر آندی اے۔ ابتدائی رسماں توں بعد نکاح دا جلسہ ہوندا اے۔
ایجاب و قبول ویلے ہیر نکاح توں انکار کر دیندی اے۔ قاضی لکھ سمجھان دی کوشش کردا اے پر ہیر اپنی ہٹ تے قائم رہندی اے۔ قاضی کہندا اے جنوں تو
عشق کہندی اے اوہ سراسر تیری بد مستی تے ہوس ناکی اے:

قاضی سدیا پڑھن نکاحنوں جی نڈھی دھر بیٹھی ناہیں بولدی ہے
میں تاں منگ رنجھیے دی ہو چکی مانو کفر تے عیب کیوں تولدی ہے (42)

ہیر جاندی سی کہ جدوں تک اوہ اپنی رضامندی دا اظہار نہیں کرے گی شرع دی رونال اوس دا نکاح نہیں ہوسکدا۔ جدوں قاضی ایجاب و قبول واسطے آوندا اے ہیر نکاح توں صاف انکار کر دیندی اے لیکن قاضی چوچک کولوں وڈھی کھا کے بغیر رضامندی دے نکاح پڑھ کے جنج دے سامنے آ کے کہہ دیندا اے کہ ہیر نے ہاں کر دتی اے عورتاں ہیر دھکے نال پاکلی وچ بٹھا دیندیاں نیں ایسے مجبوری وچ وی ہیر دے عزم تے استقلال وچ کوئی فرق نہیں آوندا اوہ اپنے نال وعدہ کر دی اے اپنے سوہریاں نوں خوب تنگ کرے گی۔ ایسی مجبوری دی حالت وچ عام عورتاں راضی برضا ہو کے صبر کر لیندیاں نیں پر ہیر نے اپنے اندر ایہہ کشمکش جاری رکھی۔ سیداپہلے دن توں ای اوہ امرید بن گیا سی۔ پہلی رات ای ہیر سیدے نوں جرات نال ہٹک دیندی اے۔ اوہ ایہو جیہا ڈریا کہ ساری عمر اوہ دے نیڑے نہ لگا۔ ہیر نے خط لکھ کے اک کڑی ہتھ رانجھے نوں گھلیا۔ رانجھا ٹلا جو گیاں ول ٹر پیندا اے اک چھیل چھیلے لئی ایس توں وڈی ہو رکی ہوسکدی اے کہ پلے پلائے پٹے منڈ وادیندا تے روڈا بھوڑ ڈاھو کے کن پڑوا کے کنیں مندر اں پالیندا اے:

روڈا بھوڑا ہو یا سواہ ملی منہ تے سبھو کوڑے دانا نوں گالیا سو

کن پاڑ کے جھاڑ کے لوبھ بودے اک پلک وچ من دھکا لیا سو (43)

ہن اوہ چاکر نہیں سی آزاد سی۔ چاکری دی لذت توں آزاد ہو چکیا سی۔ چاکری توں آزادی ملی تے اوہ دے اتے اپنی ذات دا نکشاف ہو یا۔ اوہدی حوصلہ مندی، جرات تے شہامت واپس آ گئی ہن اوہ ماڑا چاکر نہیں سی جدی منگ کھیڑے ویاہ لے گئے تے اوہ چپ چاپ کھلوتا ویکھدا رہیا ہن اوہ اک آزاد مرد سی جنے اپنے محبوبہ نوں حاصل کرن دا عزم کر لیا سی۔ ہن اوس نوں دوبارہ اپنے چوہدری ہون دا احساس ہو گیا سی۔ جدوں گروپال ناتھ نے اوہنوں آکھیا کہ کسے جوان جہان عورت ول نگاہ ناں ماریں تے ورت ذات کولوں بچ کے رہیں۔ رانجھے نے جواب دتا کہ اگر مینوں ایہہ پتہ ہوندا کہ توں مینوں پیار کرن توں منع کریں گاتے میں تخت ہزارے دا چوہدری ہو کے کن کیوں پھڑواندا تے بدن تے بھجھوت سواہ کیوں ملدا:

ناتھا جیوندا مرن ہے کھرا اوکھا ساتھوں اے نہ واعدے ہوونے نی

اسیں جٹ ہاں ناڑیاں کرن والیاں اسان کچکرے نہیں پروونے نی (44)

رانجھا کھوتے آ گیا جتھے کڑیاں پانی بھر رہیاں سن ایہناں وچ ہیر دی سہتی وی سی۔ کڑیاں نے اپنے اپنے گھر جا کے جوگی دے مطلقہ سیا۔ رانجھا پنڈ دے وچ ہیر دی تلاش وچ بوہے بوہے لکھ جگاندا تے بھیکھ مندا اے اک گھر دے بوہے اگے ہیر دی آواز سن کے کھلو جاند اے۔ تے سہتی جوگی نوں آکھدی اے کہ کیہ مفت خوران وانگوں لوکاں دے بوہیاں اندر تاک جھا کر نایں۔ جیویں رشتہ کران والیاں مکار عورتاں کردیاں نیں چاہیدا اے کہ توں محنت مشقت کر کے خود کھاتے اپنی حلال دی کمائی وچوں خیرات وی کر۔ سہتی نال جھگڑا کر کے رانجھے تے ایہہ حقیقت واضح ہو گئی کہ عورت نال بحث کرنا سراسر حماقت اے۔ سہتی بڑی زیرک، عقل مند تے اداسناں سی جدوں ہیر تے رانجھا آمنے سامنے آئے اک دوجے ول پیار تکیا سہتی نوں سب سمجھ آ گیا تے ہیر نوں آکھدی اے کہ اوہدی نال اکھاں لڑانی ایں تے ساہنوں اکھاں کھانی ایں:

بھابھی کریں رعایتاں جوگیاں دیاں ہتھی سچیاں پاء ہتھوڑیاں نی (45)

جدوں رانجھے نیں ہیرول ذومعنی انداز نال ویکھیا تے سہتی کھندی اے

آپ چاک ہنڈ ائیکے چھڈ آئیں اے ہور خلق نوں پئی وڈ وئی ہیں (46)

پراے کڑی (سہتی) بد مزاج، منہ پھٹ، زبان دراز، عشق دے ہتھوں مجبور تے بے بس ہوگئی۔ مراد بلوچ نال پیار کردی سی تے اوہدے فراق وچ تڑپ رہی سی۔ جدوں رانجھے نے اوہنوں آکھیا کہ وہ اوہنوں مراد بلوچ نال ملوادیگا ایہہ سندیاں ای سہتی رام ہوگئی۔ اوہدی تند مزاجی عاجزی وچ بدل گئی۔
ہن اوہ رانجھے نوں اپنا پیر مرشد من لگ پئی سی:

مینوں بخش مراد بلوچ سائیاں تیریاں جتیاں سرے تے جھلنی ہاں (47)

اج وارث شاہ دی پنجاب نوں لوڑاے تے پنجاب دی تہذیب نوں وی لوڑاے تے ثقافت نوں وی ادب نوں وی لوڑاے تے اخلاق نوں وی،
مذہب نوں وی لوڑاے تے معاشرت نوں وی۔ اوس ویلے سہتی ماں نوں کہہ سن کے ہیر نوں سیر کران دے بہانے کالا باغ لے جاندی ای۔ ہیر نوں
جھوٹیوٹی دس سپ لٹن دا چچا پاکے رولا پادیندی اے ہیر نوں گھر لے آوندی ای۔ ہیر دی سوہرے آسے پاسے دے ماندری بلاندے نیں، پر ہیر دادار و کوئی
نہیں کر سکدا۔ آخر ہیر کالے باغ دے ماندری دا پتہ دسدی اے، اجو چوہدری اپنے پتر سیدے نوں جوگی ول گھلد اے اوہ جتیاں سمیت رانجھے دے
تھڑے تے چڑھ جاند اے۔ رانجھا اوہدا جھنڈ کر د اے تے آکھدا اے اوہدا جادوویا ہیاں تے اثر نہیں کر داسیدا ہیر دے نیڑے ناں ڈھکن دی قسم دیندا
اے۔ تے آکھدا اے کہ اوہنے ابے تک ہیر نوں ہتھ نہیں لایا۔ رانجھا اوہدی نال آوند اے۔ اک وکھرے کوٹھے وچ منجی ڈاہ کے کسے مرد دے نیڑے آن
دی پابندی لا دیندا اے تے ایس کوٹھے وچ اک کنواری کڑی نوں آون دی اجازت دیندا اے۔ تے ایہہ شرف سہتی نوں حاصل ہوندا ای ادھی رات نوں
پچھلی کندھ ڈھا کے تنوں نس جان دے نیں۔ مراد وی اوٹنی لے کے آ جاند اے تے سہتی اوہدے نال ادھل جاندی اے۔ صبح ہوندی تے ہیر تے سہتی دے
غیب ہون دا پتہ لگدا اے اوہ پچھا کرن دوڑے، مراد بلوچ دے ساتھیاں نے ڈٹ کے مقابلہ کیتا اوہناں نوں مارنسا یا پر رانجھا تے ہیر دوہناں نوں پھڑلایا
کھیڑے ہیر نوں پھڑکے لے گئے تے رانجھے نے راجہ عدلی دے دربار وچ جا کے فریاد کیتی راجے نیں کھیڑیاں نوں وی دربار وچ بلوایا۔ قاضی نے کھیڑیاں
دے حق وچ فتویٰ جاری کیتا۔ رانجھے تے ہیر نے ہتھ چک کے دعا کیتی تے شہر نوں اک لگ گئی۔ راجا ڈر گیا تے اوہنے ہیر رانجھے دے حوالے کر دتی۔ رانجھا
ہیر نوں لے کے جھنگ ول ٹر پیا۔ رانجھے دے ماپے رانجھے نوں گھر لے گئے اوہدی خوب آدر بھاکیتی۔ ہیر نوں رانجھے نال ویاہن دا اظہار کیتا گیا رانجھے نوں
آکھیا کہ اوہ جت لے کے آوے تے ہیر نوں ویاہ کے لے جاوے۔ اوہناں دی گل دا یقین کر کے رانجھا تخت ہزارے چلا گیا تا کہ ویاہ دی تیاری
کر سکے۔ ایہہ ارسالاں نے متا پکایا تے ہیر نوں زہر دے دتی۔ اک لاگی دے ہتھ رانجھے نوں ہیر دے مرن دی اطلاع گھلی۔ رانجھے نے اے سن کے اک
ہوکا بھریا تے اپنی جان دے دتی:

سے
 رانجھے وانگ فرہاد دے آہ کڈھی جان گئی سوہو ہوا میاں
 دوں دا رفا تھیں گئے ثابت جاڑ وپے نیں دار بقاء میاں
 دوں راہ مجاز دے رہے ثابت نال صدق دے گئے وہامیاں
 وارث شاہ اس خواب سرائے اندر کئی واجڑے گئے وجامیاں (48)
 اقبال صلاح الدین ہیر بارے آکھدے نیں:

”ہیر وارث شاہ پنجابیاں دی سب توں لاڈلی تے ہرمن پیاری کتاب اے۔ دو صدیاں گزر جان تے وی ایس
 دی ہر دل عزیزی وچ کوئی فرق نہیں پیا“۔ (49)

حوالے

- 1 شہباز ملک، ڈاکٹر، گوپٹ، وارث شاہ دارانجھا، لاہور: تاج بک ڈپو اردو بازار، 1985ء، ص 50
- 2 نجم حسین سید، لوکاں کملیاں نوں قصہ ہشیار، اصلی تے وڈی ہیر کہ نقلی تے کئی ہیر، لاہور: سچیت کتاب گھر، گنگرام، 2004ء، ص 275
- 3 شریف صابر، (مرتب)، ہیر وارث شاہ، لاہور: وارث شاہ میموریل کمیٹی، 1986ء، ص 28, 29
- 4 اوہی، ص 284
- 5 اوہی، ص 410
- 6 اوہی، ص 76
- 7 اوہی، ص 409
- 8 اوہی، ص 18
- 9 بشیر حسین ناظم، ابدی آوازاں، دیس پنجاب دی تصویر کشی، لاہور: عزیز بکڈ پوار دو بازار، سن، ص 74
- 10 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 224
- 11 اوہی، ص 157
- 12 اوہی، ص 11
- 13 اوہی، ص 143
- 14 اوہی، ص 73
- 15 اوہی، ص 20
- 16 اوہی، ص 18
- 17 اوہی، ص 118
- 18 Gurchara Singh, Waris Shah, Lahore: Suchet Kitab Ghar, Queens Road, 2001, P.23
- 19 عصمت اللہ زہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: التحریر اردو بازار، 1980ء، ص 164
- 20 سعید بھٹا، سماںچھوچار، لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، اردو بازار، 1997ء، ص 637
- 21 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 189
- 22 اوہی، ص 217

- 23 اسلم رانا، ڈاکٹر، رمزروایت، پنجاب دامصور، لاہور: عزیز پبلشرز اردو بازار، 1993ء، ص 137
- 24 علی عباس، جلالپوری، سید، مقالات وارث، ہیر وارث شاہ کے کردار، لاہور: حامد رضا جعفر، نسیم پارک، ساندہ خورد، 1972ء، ص 11
- 25 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 411
- 26 اوہی، ص 164
- 27 اوہی، ص 4
- 28 اوہی، ص 1
- 30 اوہی، ص 93
- 31 اوہی، ص 11
- 32 اوہی، ص 20
- 33 ناصر رانا، رنگاں وچوں رنگ، پنجاب دی آنکھ۔۔۔ وارث شاہ، لاہور: پنجابی فکری سانجھ، سمن آباد، 2004ء، ص 168, 169
- 34 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 30, 31
- 35 اوہی، ص 31
- 36 سعید بھٹا، سانجھ وچار، ہیر وارث شاہ و بیچ زنانہ کردار، لاہور: اے ایچ پبلشرز، اردو بازار، 1997ء، ص 6, 9
- 37 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 44
- 38 اوہی
- 39 اوہی، ص 53
- 40 فقیر محمد فقیر، مہکدے پھل، سید وارث شاہ، لاہور: تاج بک ڈپو اردو بازار، 1988ء، ص 115-116
- 41 شریف صابر، ہیر وارث شاہ، ص 55
- 42 اوہی، ص 98
- 43 اوہی، ص 98
- 44 اوہی، ص 99
- 45 اوہی، ص 115
- 46 اوہی، ص 157
- 47 اوہی، ص 406
- 48 اوہی، ص 403